

NINO NOVAK I ANELA BROŽIĆ

STAROKRŠĆANSKI KOMPLEKS NA MIRINAMA U UVALI SAPAN KRAJ OMIŠLJA NA OTOKU KRKU

UDK 726
Prethodno priopćenje
Previous report
Primljeno: svibanj 1994.
Received: May 1994

Nino Novak i Anela Brožić
Državna uprava za zaštitu
kulturne i prirodne baštine
HR - 51000 Rijeka
Užarska 12

U uvodnom dijelu autori se bave pitanjima vezanim za osnutak Fulfinuma (Omišlja), odnosom novonastalog grada i omišaljske gradine, te odnosom Fulfinuma i Curicuma (Krka) nastojeći protumačiti zbivanja koja su prethodila utemeljenju i gradnji sakralnog kompleksa na Mirinama. Potom iznose rezultate arheoloških istraživanja, koja su 1993. godine provedena u unutrašnjosti crkve, te posebno apostrofiraju integralni aspekt spomeničke zaštite crkve na Mirinama i njenog kulturno-povijesnoga okoliša.

I. *Starokršćanski kompleks na Mirinama, uvodni pristup problematici*

Mora da se, držim u drugoj polovici prvoga stoljeća poslije Krista akumulirala ona sretna, (jer gradovi imaju svoje sudbine) kritična masa gradotvornih elemenata kada je propretura carskoga legata provincije Dalmacije (*legatus pro praetore provinciae Dalmatiae*) dobila nalog o utemeljenju grada na zapadnoj strani otoka Krka (*Curictica insula*) u uvali Sapan (Sepen), koja se rastvara u danas riječki, tada Flanatički zaljev - *Sinus Flanaticus* (*Flanona*).

O kakvim je gradotvornim elementima ovdje riječ.

Oni izvanjski, razlozi su carskoga oficija, kreatora imperijalne politike koje podrazumijevamo pod kompleksnim pojmom romanizacije tada poznatoga i dohvatnoga orbisa, kod nas Ilirika, odnosno provincije Dalmacije. U ovom procesu otoci nisu iznimke, dapače posebno su interesantni. Grad i ekstrovertna luka simboli su općega uspjeha, gradski život (*vita civitatis*) koji ide uz status građana (građansko pravo - civitet) težnja su pojedinca, a grad je posvuda zaštitni znak Imperija.

Liburnija je izvrsna podloga ovom procesu.

Liburni su sociji i federati još iz razdoblja Republike, autohtona poleogeneza dostigla je facies protourbanizma sukladno općemu društvenom razvoju. Slijedi logičan korak analogan općemu procesu romaniziranja Mediterana: antički klasični grad na moru.

Osim ovoga općeg, civilizacijskog trenda urbanizacije, neposredan, konkretan razlog osnivanja Fulfinuma može predstavljati kontinuitet prakse, zapravo obveze, dedukcije agera veteranima, ustaljene već od Cezara na istočnojadranskoj obali.

Premda Fulfinum nije dostigao rang planirane agrarne kolonije, u njemu postoje dokazi življenja većega broja veterana druge polovine I. stoljeća, na što prije svega upućuju epigrafički spomenici grada. Ipak, držim da za osnutak grada postoji još jedan, fundamentalan, unutarnji otočni razlog. To je jednostavno "pritisak" domaće, epihorske grupacije naselja sjeverozapadnoga Krka za novim civilizacijski adekvatnim središtem. Ova se *koine* prikrivala pod imenom *Fertinates*, prijedlog bez ozbiljnijega oslonca, posebno ne uz pokušaj formiranja lingvističke veze *Fertinates* - *Fulfinum*, pod općim imenom zbira svih otočnih zajednica - *Curict(ic)ae*, ili nekim drugim, neimenovanim povijesnim izvorima. Nema dvojbe da se radi o snažnoj autohtonoj zajednici generativnog prostora u čijemu središtu stoji prapovijesna gradina na položaju današnjega Omišlja.

Municipalne dublete poznate su, uostalom, i na drugim, posebno većim otocima, ne samo zbog (pra)povijesnoga paralelno kontinuiranog razvoja dvaju središta, nego i iz kasnijih, posve praktičnih, ekonomskih i administrativno upravnih razloga. Je li i određena nestabilnost krčkoga gradskog municipaliteta zamjetna na epigrafici gradskih munificencija kao evidentno laviranje između administrativnog statusa municipija (kvazi - municipalitet je svakako nezgrapno i što je znatno gore nejasan termin za egzaktne administrativno-upravne forme) i niže prefekture, mogla biti razlogom konsenzusa svih zainteresiranih za novim gradom-konkurentom, pitanje je koje između ostalog zadire i u anatomiju prapovijesnih otočnih odnosa.

Fulfinum, kao moguća posljedica odnosa grada Krka i kasnorepublikanskoga i ranocarskog Rima u posljednjem stoljeću prije i u polovini I. stoljeća poslije Krista, interesantna je tema, svakako bez aspiracija prema negiranju krčkoga fizičkog urbaniteta, nego najprije promatrana kroz prizmu administrativnih opstrukcija njegovu harmoničnom razvoju.

O razlozima ovih kontrahiranja moguća su zasada samo domišljanja, oni su morali biti doista važni i graničiti s latentnim proturimskim raspoloženjem ili čak otvorenim otporom u pogodnu trenutku. Ako je do njega ikada i došlo ovakav je pokušaj bio osuđen na propast, a posljedice su kazna stagniranjem razvoja. Ako je moguće figuriranje ovakve teze, ona je još jedan razlog više za procvat Fulfina, napredak otoka Krka s dva municipija posve je zagarantiran, a romanska mediteranizacija dobiva svoje empore.

Ipak, harmonična ravnoteža otočkog municipalnog dualiteta je samo provizorij, dva grada bitno razdvaja njihov poleogenetski smisao.

Curicum je generativni grad s predživotom u kontinuitetu prapovijesne naseobine - izvrsna maritimna pozicija nije možda toliko odlučujuća koliko činjenica da se radi o gradu kojega generira citadela-gradina autohtonoga stanovništva, a to najprije znači - utvrda. I u doba *Pax Romana* Krk je *castellum* par excellence, tvrđava koja stalno radi na vlastitu imageu; dok Fulfinum gradi, popravlja i amplificira akvedukte - simbole civilizacije i urbane kulture življenja, *Curicum* gradi, popravlja i pojačava bedeme.

Ovo odlučuje.

Koncem IV. stoljeća na pomolu su globalne konflagracije, ali za fulfinate opasnosti su zapravo već prošle, antički grad neće ni dočekati konačni udarac.

Izloženi punktovi civilizacije nestaju u požarima, a još prikriveni u tihomu zatonu kasnoantičke involucije. Klasična antička civilizacijska koncepcija je duhovno i fizički razorena, grad kao, vjerojatno, najokrutnija, ali paradoksalno, i najfragilnija emisija kolektivnoga života više ne postoji. Od sada će se zvati *Castrum*, introvertan, samodostatan u svemu osim u kolektivitetu straha, koji još neko vrijeme dijeli sa sebi sličnim formacijama, apsolutno ksenofobičan, direktni je put u rano-srednjovjekovnu izolaciju i opću partikularizaciju.

Promatrajući povijest retrogradno, zametak fulfinskoga sloma utkan je u njegovo osnivanje. Projektiran, vjerojatno, u carskomu uredu, kao prilično anonimna jedinka standardno multiplicirane urbane sheme, on je jednostavno nametnut duhu mjesta koji očito nije bio urbanogen. Radi se o iskazu i izrazu epohe antike, koju kao grad, nije mogao nadvladati ni nadživjeti. Za jadranski otok mediteranskoga podneblja to je grad samouništavajući, i savršene planimetrije, gdje ni kardinalni pravci ne savladavaju prepreke, jer ih naprosto nema na zrcalu terena, egzaktno čistoga ortogonalnog rastera, modularno preciziranih inzularnih značajki i bez dvojbe harmoničnoga odnosa prostorno-urbanih namjena.

Na ovakve značajke upućuju dosadašnja arheološka istraživanja gradskoga perimetra i luke u uvali Sapan, interijera kvartova i posebno modularno izbalansiranoga foruma. Ovakav urbanizam, posve logično, prati i adekvatna oprema općih i posebnih gradskih sadržaja infrastrukture: vodovoda i kloaka, pristanišnih instalacija, internih i eksternih komunikacija, perimetra, pomerija i suburbija s nekropolama, te agera.

Izvorna je geomorfologija uvale Sapan nedavno posve uništena te nije meritum antičke. Na temelju očitog prethodnoga stanja držim neospornim da je, s obzirom na specifično teške hidrološke i maritimne značajke, istočno predgrade i luku, dakle, i sam grad bilo moguće održavati na funkcionalnoj razini tek uz velike financijske pomoći i konstantno opće zalaganje, svakako izuzetnim naporima.

U tom svjetlu držim da treba sagledavati ne samo predloženu etimologiju i semantičku vrijednost očito veoma staroga hrvatskog naziva uvale Sapan (Sap - kup: je li i naplavine, nakupine, zasip?) nego i jednu od mogućih vizija sutona prenapregnutoga, a ne ležernog grada.

Fulfinum je, dakle, grad najvećih civilizacijskih dosega svoga doba, i nužno pretpostavlja isti takav širi orbis. Izvanjsko komuniciranje (promet robe - trgovina, civilizacijski kontakti) uvjet je opstanka, dok su mu elementi autonomnoga života posve nedovoljni. To je doista otočni megalopolis s novim sadržajima - vile suburbane i rustike, i što je posebno važno u daljoj kronogenezi ovoga kulturno-povijesnoga pejzaža, starim naseljima "satelitima", među kojima primat pripada omišaljskoj gradini.

Aspekt izvanrednoga geostrateškog položaja nad kvarnerskim akvatorijem čini se da je bio odlučujući kada se u prapovijesti na ovoj lokaciji impostirala željeznodobna gradina. Radi se očito o jednomu od onih mjesta čiji duh poziva čovjeka, pruža mu sigurno utočište i daje mu veću važnost - citadela je ponovno znak moći koja povija ili podjarmljuje okolni prostor, jer se radi o gospodarima kopna i mora.

Zahvaćeni okolni areal je sakrosantan - gradina ga brani ali i vlada njime; u ovoj se interakciji generiraju i predstavljaju jedinstvo. Od primordijalnoga trenutka zauzimanja pozicije, gradinari se smatraju i jesu hegemoni prostora, a sama gradina fizički, vizualni i duhovni iskaz ovoga faktuma.

Unutrašnja artikulacija gradine nije egzaktno spoznata, ali se, dakako, *per analogiam*, naslućuje. O pripadnosti žitelja određenomu geoetničkom profilu, budući da naseobinske nekropole nisu istraživane, može se polemizirati samo s obzirom na kronologiju naseobine, zagaranirane u obrambenom plaštu. Kada se pak razmišlja o planimetriji, koja je gotovo vječna, jer se bazira na geomorfološkim datostima, mogu se pretpostaviti poluprstenaste komunikacije na južnoj ekspoziciji, s radijalnim pravcima od trga u središte gradine do recinkta bedema i perforacija.

Prostori trga i neposrednoga interijera bedema reperi su poznavanja povijesti naselja, te ako sedimentacije kontinuiranoga života nisu zbrisane njime samim, ovdje imamo prigodu spoznati koliko je autohtona poleogeneza doprla u svomu razvoju do pojave rimskoga urbanog uniformizma u blizini (Fulfinum), te koliki je i kakav je bio njegov utjecaj na razvoj epihorske gradbene matrice.

Da je život na gradini kontinuirao i u doba nastanka i egzistencije grada u uvali Sapan nema dvojbe. Uskoro su i rimski građani stanovali na gradini - barem oni epihorci koji su vlastitim zaslugama i kroz utjecaj obližnjega municipija ostvarili rimsko građansko pravo. Moglo bi se reći da se radi o dvojnemu naselju - gradu i gradini, ali prvotne se razlike ublažavaju, prekriva ih zajednički municipalet, čak se i standardi života pomalo harmoniziraju.

Radi se o suživljaju trenutka i vječnosti: grad na moru, projekcija jasne urbanističke namjere, vrhunska tvorevina civilizacije agresije, estetike i hedonizma smisao je trenutka: gradina je vječna ili barem gotovo vječna, dugotrajna, uporna tvrđava prilagodljiva svakomu trenutku, koja čeka zaton antike i njene civilizacije sa slomom "hrabrih", bolje rečeno neopreznih horizontalnih polisa.

"Forum" gradine je u njenu geofizičkom središtu, na proširenomu sjecištu radijalnih komunikacija, to je ujedno fokus odlučujućih zbivanja. Već su i opsegom skromna arheološka israživanja na trgu Smitir (*cemeteryum*) i vizualna iščitavanja crkve Sv. Marije koja na njemu leži upozorila na barem dva posebno važna aspekta ovoga prostora, rastvarajući prizmu povijesti radijalno u prostorno-vremenski megaplan kulturnoga kontinuuma. To je u prvom redu kulturna stratigrafija, koja od fragmenata željeznodobne materijalne kulture, preko čitave palete keramičke produkcije ranocarskoga i kasnoantičkog repertoara i arhitektonskih fragmenata ovih razdoblja, upućuje na potpuni kontinuitet gradine kroz željezno doba i cijelu antiku, barem do IV. stoljeća. Ove indicije dopuštaju i tezu o kontinuitetu sakralnoga prostora kojega prenosi i današnja crkva preko, zasada, hipotetičnoga paleokršćanskog nukleusa. Ipak, odlučujući argumenti, koji govore o kontinuumu nalaze se u samoj crkvi. Tu su sustavno i planski interpretirani u čitavom interijeru, otprije poznati i novootkriveni, elementi crkvenoga namještaja u slijedu od kasne antike do XIII. stoljeća.

Ako bez dvojbi prihvatimo misao da se radi o kronološkomu odrazu protoka povijesno-umjetničkih epoha i stilova kroz mijene kršćanske arhitektonske opne

u samom centru omišaljskoga grada, tada nismo daleko ni od konstatacije da je crkva Sv. Marije danas, zapravo dijakronijski lapidarij vlastitoga interijera, dakle, i interijera grada.

Znanstvenoj dvojbi treba također odmah prokrčiti put, barem kroz razmišljanje o mogućoj transpoziciji arhitektonskih elemenata iz (kršćanskog) gravitacijskoga areala kojemu je uvala Sapan također pripadala. U ovim se istraživanjima nije više potrebno vratiti u centar antičkoga Fulfina ni u vrijeme njegova eozoika nego na njegovu fizičku i kronološku periferiju.

Fulfinum se, dakle, pružao i u zaleđu foruma, u pravcu sjeverozapada. Na ovo upućuju prije svega arheološka istraživanja kao i niz posrednih pokazatelja - široke pravilne longitudinalne gromače s obiljem antičkoga građevnog materijala po površini i razvalinama, nabacane ili složene nad urušenim zidovima objekata.

Na isti zaključak navodi i opća koncepcija sličnih, planiranih urbanoforma s forumom približno u središtu grada, te dužim pročeljem prema moru i luci.

Urbanomu planeru svakako nije izbjegla iz vida ni opća morfologija uvale. Realizacija uzdužnoga grada moguća je bez većih problema do crte kojom rt Zaglav štiti sjeverni prospekt uvale od jugozapadnih vjetrova i valova. Također se ni zapadna žarna nekropola ne očekuje u zavjetrini grada nego na prostoru prvih udara bure. Ipak, ostaje dojam da klasički antički grad, nakon foruma na zapad, relativno brzo zamire, premda to može biti samo hiperstratigrafski privid.

Sjeverno od foruma nalazi najavljuju kasnoantičke ambijente (*contractio urbis*, adaptacije ili jednostavno kontinuitet grada?), potom zapadnije, u velikoj i širokoj gromači, najprije prikriveni arhitektonski fragmenti, a zatim sam centar impresivnoga starokršćanskog ansambla - crkva na Mirinama. Nešto od dojma snažne, guste duhovne koncentracije, umjesto antičke harmonične urbane disperzije doista postoji - grad je propulzija, on se jednostavno ne da obuzdati: držim da je kumuliranje mnogo precizniji termin od kontrakcije za duhovni i fizički proces koji se dogodio na ovom mjestu. Njegovo je razotkrivanje cilj ovoga rada.

Dosadašnji tijek ovoga uvoda inzistirao je na kulturno-povijesnoj dijakroniji grada Krka i omišaljskoga gravitacijskog areala kroz odrednice onoga procesa koji će u rimskoj antici dovesti do stvaranja klasičnih gradova - municipija.

Kasnoantički je grad, naime, preduvjet i medij utemeljenja, opstanka i razvoja primarnoga oblika ranokršćanske ekumene, biskupije odnosno njezina središta. Premda je Fulfinum, dakle, samo kao grad, moguće središte biskupije, premda su komparativne prednosti Krka nedvojbene, još uvijek ostaje pitanje da li formiranje središnjega otočnog kršćanskog središta i proces rastakanja fulfinskoga urbaniteta barem jednim dijelom vremenski kolidiraju, odnosno je li kompleks na Mirinama refleks posljednjega "konkurentskog", paralelizma gradova?

Pitanje je, dakle, možemo li govoriti o fulfinskoj opciji starokršćanskoga otočnog središta na samom početku tog procesa, čije rezultate danas poznajemo.

Nadalje, postoji li kakav i do kada, grad i arcal kojemu je crkva na Mirinama bila središte vjerskoga života? Pripada li kompleks uopće gradu, bilo kao *basilica urbana* ili *cemeterialis*, ili je memento gradu kroz izraz monaške ekumene, prema literarnim izvorima, vrlo rano i snažno zastupljene na istočnojadranskim otocima?

Sljedbenici Sv. Benedikta također ulaze u krug mogućih korisnika (da li i utemeljitelja) ovoga kompleksa, misao koja ima uporište u lokalnoj tradiciji.

Kompleks je, držim, mogao egzistirati i u kronološkoj sukcesiji vjerskih emanacija, kao kršćanski grad - centar okolnih naselja, u odnosu prapovijesnog prema antičkom, tj. centar (grad) - prostor (sateliti).

Odnos Mirina i kršćanskoga Omišlja otvorit će se, vjerujem, kao posebno pitanje, ili prošireno u jednomu vremenskom segmentu na kompleks crkve Sv. Hermagore na poluotoku Zaglavu, s kojim ih za sada povezuje samo fizička komunikacija.

Uz globalna znanstvena pitanja, o kojima sam dosada govorio i ona specifična koja ulaze u bit kronologije i datacije sakralnoga kompleksa, a kreću se u rasponu od prostorne dispozicije, tipologije i morfologije, interne artikulacije vezane uz liturgijske procese i ukupnost funkcioniranja ambijenta i detalja, ovaj će rad posebno apostrofirati integralni aspekt spomeničke zaštite crkve na Mirinama i njene kulturno-povijesne sredine.

II. Istraživanja crkvenoga kompleksa tijekom 1993. - 1994.

Crkva na Mirinama kao jezgra kršćanskoga kompleksa čak je i znatno prije od svoje fulfinske ovojnice pobuđivala znatiželju i znanstvenu pozornost. U genezi istraživanja i razmišljanja o Mirinama svakako su do danas ostavila duboke tragove Gnirsova zapažanja, opis i arhitektonsko-likovna analiza crkve koju je iznio G. Szabo, arheološka istraživanja Konzervatorskoga zavoda iz Rijeke, grupe stručnjaka Cukar-Paškvan, Fučić, Perc, kao i sintetski rad A. Šonje, baziran na svestranoj komparativnoj analizi arhitektonskih elemenata, funkcionalnih segmenata i crkvene cjeline. Svakako je vrijedna njegova, tada nova, morfološka interpretacija crkve, fundirana ipak samo na razini uočenoga ali ne i fizički istraženoga kompleksa.

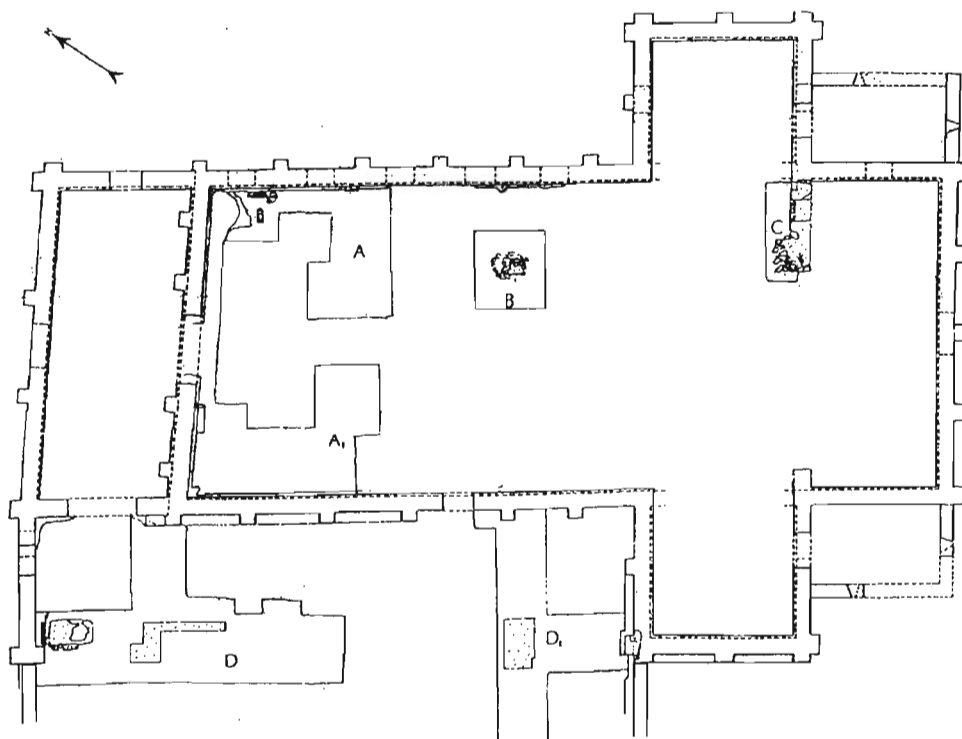
Ovima treba pridružiti i radove R. Matejčić, A. Faber i V. Dautove-Ruševljan, kojima su rezultirala njihova istraživanja grada Fulfinuma i samoga sakralnog kompleksa¹.

Utoliko i rad RRI, kojega predstavljamo, iznosi kontinuitet istraživanja Mirina tijekom XX. stoljeća, uz davanje novoga akcenta na zaštitni aspekt kompleksa. Tome je donekle podređena i metodologija terenskih istraživanja koja inzistira na sukcesivnomu istraživanju i, barem, konzerviranju nalaza.

Budući da je upravo zaštitni aspekt, sa svim svojim atributima, nedjeljiv i nezamisliv bez čitava niza djelatnosti, rezultate kojih rado nazivamo konzervatorskom dokumentacijom spomeničkoga kompleksa, ovaj je segment posebno apostrofirani.

Također je i samo opredjeljenje za rad na ovom sakralnom objektu, osim iz njegove dosadašnje valorizacije, te spomeničke "A" kategorije, proizišlo iz razloga visokoga stupnja fizičke ugroženosti cjelokupnoga korpusa, koji prijete da ga iz za sada "hipetralne" crkve pretvori u klasični arheološki objekt tlocrtnih istraživanja².

Uz egzaktna arheološka istraživanja izvršeno je i vizualno iščitavanje crkve, ambijenta u njenoj neposrednoj okolici, antičkoga grada Fulfinuma i sub-urbanih areala. Rezultati ovoga reambuliranja pa i prijedlozi na njemu temeljeni,

Sl. 1. - Plan arheoloških istraživanja Mirine '93

uz sama istraživanja reafirmirat će, a nadam se i riješiti, barem neka od otvorenih kompleksnih pitanja nastanka i opstanka ovoga sakralnog ansambla u fulfinskoj i široj otočkoj sredini.

Konačni cilj, bez pretenzija da se o njemu govori kao o definitivnomu pojmu, je sustavno, interdisciplinarno istražen sakralni kompleks kao i čitava dijakronija hipostratuma nad kojim ili u kojima je nastao, kao podloga za njegovu integralnu spoznaju i zaštitu - restauraciju i predstavljanje kulturnih sadržaja, a s obzirom na pejzaž koji ga danas okružuje, u što je moguće manje nehumanoj sredini.

Istraživanja su 1993. godine obuhvatila prostor interijera crkve sjeverno i južno od glavnoga ulaza u naos: prostori A i A1, prostor B u sjevernomu dijelu korpusa, C u sjevernom dijelu središnjega istočnog kraka crkve, te D i D1 u eksterijeru južno od perimetralnoga zida crkvenoga korpusa i narteksa na crti portikata³.

U interijeru, uz sjeverni zid pročelja (prostor A), odstranjivanjem recentnoga sloja zemlje konstatirana je linija temeljne stope, koja kontinuirano i duž istraženoga dijela prostora uz sjeverni perimetralni zid crkve⁴.

Nad temeljnom je stopom bila izlivena podnica u opus signinum. Ovu konstataciju potkrjepljuju dva manja fragmenta podnice sačuvane uz sjeverni perimetralni zid crkve, na pozicijama koje bi s obzirom na nalaze temeljne stope, barem na dosada istraženu prostoru sugerirale jedinstvenost razine i istovjetnu strukturu poda crkvene aule.

Podloga za polaganje podnice u prostoru bio je pritesan živac kamen, čime je zagarantirana homogena debljina lijevanja i rezistentnost njene fature.

Sjeverozapadni kut crvenog broda, prostor koji zatvaraju sjeverni perimetralni i pročeljni zid zdanja pokazuje posve različitu stratigrafsku sliku od prethodno opisanoga. Ovdje je crkvena podnica (danas posve razorena) bila položena nad oko jedan metar dubokomu, miksiranom, poroznom nabačaju neobrađena kamena i vezivne vapnene žbuke. Radi se, očigledno, o zasipanju sinklinale tla zbog formiranja razine crkvene podnice, odnosno oblikovanja izravnavajućeg stratuma na razini okolnoga pritesanog živca kamena.

Sjeverni dio pročelnoga crkvenog zida, a najvjerojatnije i dio sjevernog perimetralnog zida, koji se s njime povezuje, temeljeni su od dna ove zapunjene udubine, još uvijek u njenomu prostornom obuhvatu. Stoga se može realno pretpostaviti da je ova udubina bila većih dimenzija, da se prostire i ispod podnice nartekusa - barem njegova sjevernoga dijela, također i sjevernije izvan crkvenoga korpusa.

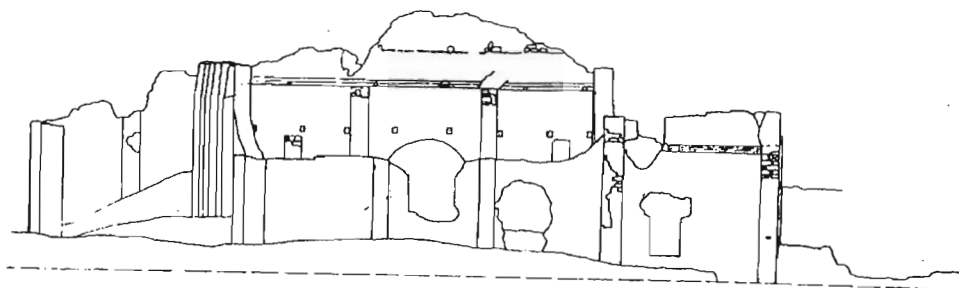
Pretpostaviti da se radi o zapunjenju prirodne sinklinale (škrape, vrtače) koje su "nota bene" pojave ovakvoga kraškog područja, značilo bi apriorističko otklanjanje mogućnosti prostorne dispozicije antičkoga Fulfinuma odnosno gradskih ambijenata i pod arealom starokršćanskoga kompleksa⁵.

U trenucima urbanističke realizacije svoga administrativnog nastavka, a posebno svoga optimalnog prostornog aspekta, Fulfinum je kao gravitaciona masa urbaniteta, sa svim atribucijama otočnoga megalopolisa postojao i na prostoru današnjih Mirina. Radi li se u ovom slučaju o superponiranju jama vapnenica, dakle dijela antičkoga kompleksa proizvodnje građevnih materijala, potrebnih u samomu eozoiku grada ili starokršćanski kompleks prima u okrilje dijelove postojećih utilitarnih sadržaja u čijoj je simbiozi jedino i moguć opstanak - kompleks javnih gradskih cisterni odnosno *castellum aquae infra moenia* - pokazat će dalja istraživanja svih kulturno-povijesnih sedimenata.

Ovu posljednju pretpostavku pojačava i nalaz fulfinskoga natpisa koji govori o gradnji javnog vodovoda sustavom koji završava u samom gradu - natpisa koji je pronađen kao spolij u crkvenom zidu.⁶

Uz sami sjeverni perimetralni zid pronađen je disturbirani antički grob koji tipološki pripada kasnoantičkoj inhumaciji u jednostavnoj zidanoj grobnici. Od nje je sačuvan sjeverni bočni zid sazidan neobrađenim kamenom manjih dimenzija, a vezivo je svjetla žbuka slabe strukture. Kao grobna podnica upotrijebljena je antička krovna tegula, prema fakturi vjerojatno imperijalna Pansiana. Kostur je dislociran, a nikakvi grobni prilozi nisu utvrđeni. Moneta Antonina Pija, otkrivena jugoistočnije od sepulture, nije meritum za dataciju ovoga groba.

Zapadnije, u samomu kutu crkve, dakle, iznad nasute sinklinale, ostaci dislociranoga kostura, fragmenti antičkih krovnih tegula i red neobrađenoga kamena u kontaktu s temeljem sjevernoga perimetralnog zida crkve samo su indicije

Sl. 2. - Pogled A, zapadna fasada

da je i ovdje postojala slična grobnica. Ona, međutim, nije egzaktno utvrđena, te se kronologija grobova ne može s apsolutnom sigurnosti staviti u korelaciju s ispunjavanjem udubine potrebne za formiranje crkvenoga poda.

Treba napomenuti da su elementi za uspostavljanje međuodnosa crkvenoga korpusa i otkrivenoga groba zastupljeni u činjenici da je grobna arhitektura zidana sasvim uz temelje crkve, te orijentacijom sinkrona crkvenoj.

Dalja istraživanja duž sjevernoga perimetralnog zida nisu uputila na ovu pretpostavku postojanje drugih grobova na ovoj longitudinali. Manji fragment podnice opus signinum (Sl. 1., Plan arheoloških istraživanja '93.) vezane na perimetralni zid ponad temeljne stope, pojavio se kao reper originalnoga crkvenog poda na udaljenosti oko 6 metara od pročeljnoga zida crkve.

Na ovomu je mjestu prekinuto istraživanje duž perimetralnoga zida, a nastavljeno je okomito u crkveni korpus da bi se istražio onaj dio prostora na kojemu se mogao očekivati nalaz temeljenja prvoga stupa sjeverne arkature, s obzirom na poziciju konzole i otiska poprečne arkade nad njom, na sjevernomu crkvenom zidu.

Na cijelomu prostoru istraživanja, međutim, osim fragmenata antičkih tegula i imbreksa u sloju zemlje nisu pronađeni ostaci arhitekture *in situ*. Na očišćenomu licu živca kamena, također, nisu konstatirani tragovi otisaka temeljenja zidane baze nasača arkature. Ovo svakako nije i apsolutni dokaz da arkatura nije bila impostirana. Njezin nosač nije nužno morao biti temeljeni zidani pylon nego je mogao biti i monolitni stup, originalno raden ili radije reupotrijebljen iz antičkoga arhitektonskog repertoara grada, samo položen na ojačanu podnicu⁷.

Prostor A1, jugozapadni dio crkvenoga korpusa povezan je samim istraživanjem užega koridora ispred glavnoga crkvenog ulaza s arealom A.

Zahvatom čišćenja u narteks nabacanoga kamenja, urušene arhitekture i fragmenata građevnoga materijala, sa uskog pojasa podloge praga crkvenoga portala moglo se utvrditi da je barem dio podnice narteksa ostao pošteden radikalne devastacije kojoj je bio izložen pod crkvenog korpusa.

Sonda duž interijera pročelja prema južnomu perimetralnom zidu, otvorena do živca kamena upozorila je na kontinuitet temeljne stope čitavog istraženog dijela interijera, što je uz nalaze fragmenata poda u opus signinum, uporište za

konstataciju jedinstvene razine podne površine. Opus signinum unatoč monumentalnosti likovnoga izboja kojim radira, kada je položen na prostrane homogene plohe, ipak je kao finalna podnica značajka ambijenta skromnijih investicijskih mogućnosti, ili podloga za polaganje kamenih ploča, opeke i mozaika.

U naosu crkve na Mirinama zasada nije utvrđeno ni jedno od spomenutih načina pođenja kojima bi signinum bio tek priprema.

U istoj sondi uz interijer pročelja, otkriven je dio zidanoga bazamenta nad kojim je podignut južni trakt pročelnoga crkvenog zida. Ovaj bazament (Sl. 1. Plan arheoloških istraživanja '93.) ne pripada izvornoj realizaciji crkvenoga zida ni njegova temeljenja, a također je teško pretpostaviti da se radi o jednostavnu niveliranju terena. Ova supstrukcija, koja svojim istočnim dijelom jedva da zadire u crkveni korpus izvan linije temeljenja, ipak je, unatoč mikstoznoj strukturi, pravilne forme da bi bila uobičajeni terenski tampon. Također nije korektan ni prijedlog da se radi o nalazu temeljenja nosača prvoga luka arkature južnoga crkvenog broda, jer nikakav trag, zidanoga ni prizidanog polustupca, nije vidljiv na plaštu pročelja crkvenoga interijera. Odgovor na pitanja provenijencije i funkcije ove temeljne mase, vidljive u crkvenomu interijeru dužinom od 115 i širinom od 35 cm, formirane čvrstom žbukom s fragmentima tegula (prema fakturi Pansiana i Ambrosiana) i spoliranim fragmentom (sepulture ili arhitektonskoga elementa) leži u daljemu istraživanju njene zapadne profilakse ispod pročelnoga zida i vjerojatno poda narteksa. Ovu preudikciju iznosim kao korektnu s obzirom na nedvojbeni stratigrafski kontinuitet fulfinskoga gradskog areala prema zapadnoj nekropoli na lokalitetu Kurilovo. Istraživanje stratuma prostora A1 izvršeno ispod razine destruirane crkvene podnice, osim konstatiranja razine temeljne stope interijera pročelnoga i južnoga perimetralnog crkvenog zida, imalo je za svoj cilj i traganje za eventualnim ostacima fulfinske predcrkvene faze, gradskih supraponiranih elemenata i ambijenata te njihovo moguće prožimanje sa samom crkvom.

Nikakva, međutim, čvrsta gradska fulfinska artefaktura, barem na ovom prostoru, nije konstatirana: nalazi fragmenata transpozitivnih građevnih materijala u sloju zemlje mogu podjednako biti "eksplozije", rastakanja antičkoga grada i prijenosa upotrebljive artefakture, kada zapadni suburbij preko starokršćanskog kompleksa postaje nukleus kontrahiranoga srednjovjekovnog "urbaniteta" i duhovnoga refugija, kao i "prirodne" urbane sedimentacije.

U crkvenomu je korpusu, na liniji "utora" mogućeg poprečnog luka arkature na južnomu perimetralnom zidu crkve, revidirano i istraživanje temeljenja njenog nosača. Na cijelomu prostoru na kojemu bi se moglo očekivati ovo temeljenje nije pronađen egzaktan trag, koji bi upućivao nedvojbeno na njegovo postojanje. Ipak, na razini neposredno iznad žive stijene kamena živca, tragovi lomljenja i žbuke govore o mogućemu destruiranju arhitektonske forme koja, bez dvojbe, nije bila crkvena podnica.

Ako su sredinom ovoga stoljeća i pronađeni rudimentarni ostaci temeljenja zidanoga nosača arkature (koji bi govorio u prilog formaciji trobrodnoga bazilikalnog korpusa) bez konzervatorskoga zahvata koji je trebao odmah uslijediti, otvoren atmosferilijama i devastacijama, on do danas nije mogao biti sačuvan, barem ne u formi koja bi otklonila dvojbe njegove funkcije u crkvenoj tektonici.⁸

Revizijska su istraživanja pokazala i na prostoru B (vidi: Sl. 1. Plan arheoloških istraživanja, B) gdje se, s obzirom na konzolu - antički forumski spolij, interpoliran u sjeverni perimetralni crkveni zid, kao i na zidnu krhotinu, koja se iznad konzole podiže do vrha očuvanoga zidnog plašta interijera, moglo očekivati temeljenje jednoga od nosača sjeverne crkvene arkature.

U ovoj je sondi utvrđen samostalan temeljni volumen, udaljen 3 metra od sjevernoga perimetralnog crkvenog zida, na dubini oko pola metra ispod razine originalne crkvene podnice u *opus signinum* sačuvane upravo uz sjeverni crkveni zid, u korijenu nepravilnoga obrisa, koji se u daljoj okomitoj tektonici oblikuje u kubus. Struktura ovoga temeljenja, impostirana okomito na zidnu konzolu, neobrađeni je kamen u čvrstomu svijetlom vezivu.

S obzirom na poziciju u crkvenom korpusu, juxta-poziciju s otiskom moguće lučnih arhitektonskih elemenata - konzole i zidne krhotine iznad nje na sjevernomu zidu, te posebno svojom formom, strukturom i dimenzijama, ovaj se nalaz može interpretirati kao temeljenje potporna, stupca arkature u sjevernomu brodu bazilike.⁹

Istraživanjem područja C započela je revizija radova koji su vršeni u istočnomu kraku crkvenoga prostora sredinom ovoga stoljeća, a posljedica kojih je u prostoru masa recikliranoga stratuma zemlje i građevinskoga materijala, prije svega žbuke i sitnijeg neobrađena kamena. Također je neobrađeni kamen i lomljenac (destruirana zidna struktura) deponiran u južnomu križnom kraku, dok se profilirani arhitektonski elementi i njihovi fragmenti, neki vjerojatno i iz istočnoga dijela crkve, nalaze u sjevernomu krilu crkvenoga prostora.

U prostoru C distingvirana su tri arhitektonsko građevinska detalja jedinstvene cjeline: razdjelnice istočnoga crkvenog kraka i središnjega dijela transepta.

Od kuta kojeg zatvaraju središnji (istočni) i sjeverni crkveni krak, kao nastavak linije ali i organske mase istočnoga zida sjevernog kraka, u crkveni se korpus pruža zidani polustupac.

U pogledu s juga njegova je struktura po cijeloj visini razorena, vjerojatno slabom urušenja velike tektonske mase, a dimenzije (75 x 75 cm) su mu prepoznatljive tek u tlorisu temeljne forme. Na istoj ovoj liniji trijumfnoga luka, na razmeđu središnjega istočnog i bočnih crkvenih krakova, u organskom se slijedu pruža plahta podne vezivne žbuke dimenzije pravokutnika (75 x 90 cm). Njena struktura upućuje na homogeni monolitni postament koji je ovdje bio položen.

U daljemu slijedu i istoj širini prema središnjoj crkvenoj osi i križnoj konfesiji, utvrđeni su temeljni ostaci zida sa zidanim polustupcem koji zadiru u središnji dio transepta. Na ovoj se liniji zaustavljaju temeljni otisci na 3,5 metra od sjevernoga zida istočnoga crkvenog kraka.

Premda su istraživanja na samomu početku, interpretacija ovih nalaza mogla bi, barem kao radna teza, unijeti više svjetla u arhitektonsko-prostornu artikulaciju prezbiterialnog prostora i središnjega dijela crkvenoga transepta.

Krhotina zidanoga polustupca i plahta podloge za polaganje monolitne plohe sugerirali su formaciju polustupca (organske zidne crkvene tektonike) i neposredno do njega, masivnoga stupa u zajedničkoj statičkoj funkciji, vjerojatno preko konzole koja, ukorijenjena u polustupcu, naliježe na kapitel stupa, nosača impresivnoga trijumfnog luka raspona oko 9 m.¹⁰

Analogne primjere ovakve tektonike trijumfalnoga luka pružaju pulski Duomo, bazilika Sv. Marije na Brijunima i prije svega Sv. Križ u Ravenni.¹¹

Prijedlog je svakako primamljiv: euharistija se odvija u impresivnom ambijentu široko rastvorenih svjetlih prostora (po tri lučna otvora na krakovima transepta, dva nad bokovima prezbiterija i središnja bifora); liturgija teče od sjevernoga pastoforija servisirana kroz sjeverni krak transepta do oltara nad konfesijom i povlači se na jug kroz zrcalne ambijente. Ovakva dispozicija ostavlja također dovoljno prostora za ciborij na podiju kao i propulziju vjernika pri ophodu relikvija.

Ipak, s obzirom na opisani nalaz temeljenja zida u prostoru C držim da se ne može odbaciti ni mogućnost bitno posve drugačije konstelacije: zidne mase koja dijeli istočni krak od središnjeg prostora transepta gdje se formira trijumfalni luk "skromnijih" dimenzija raspona od pet metara i obostrano figurirana vrata što vode u začelje subselijalnoga prostora, za kojega držim da, unatoč postojanju odijeljenih pastoforija, još uvijek nije nužno izgubio servisni funkcionalizam.

Pregledom interijera začelnoga crkvenog zida nije uočen njegov kontakt s tjemenom supselije, dakle, oko nje je bio moguć potpuni ophod. Pristup retrosupsidijalnom prostoru, a time i funkcija, u principu su onemogućeni tek obostranim punim kontaktom ishodišta sintrona sa stupovima trijumfalnoga luka. Ova blokada, svakako, nije uzrok nego posljedica oblikovanja odijeljenoga pastoforijalnog rješenja.

Budući da se u crkvi na Mirinama ne radi ni o početku procesa povlačenja subselije prema začeljnemu zidu, držim da nema ni pretpostavki o suvišnosti prostora njezina zaleda.

Ako se može govoriti o kronologiji napredovanja supselija, sada već apside kroz ravne začeljne zidove crkava takve tipologije, te ako je to jedan od merita datacije, tada se crkva na Mirinama na tomu putu nalazi korak prije starokršćanske katedralne bazilike u Krku.¹²

Pri tome, međutim, treba imati u vidu da starokršćanska bazilika u Krku nastaje u generativnomu procesu, iz prostorne predestinacije antičke insule termalnim kompleksom, kronologijom adaptiranja i amplificiranja, dok je primarni kompleks na Mirinama integralan projekt *ex nihil*, prostorno vjerojatno bez kršćanske arhitektonske potke, u svakomu slučaju ne takve da bi joj mogla diktirati rješenje cjeline.

Budući da se, dakle, radi o tipološki čistu projektu, bez ograničenja hipotekom predformi, teško je pretpostaviti da se u prezbiterijalnom prostoru formira posve suvišan, retro-supsidijalni prostor "bez svojstava", čekajući dolazak vremena probijanja apsidalne mase kroz ravni začeljni crkveni zid.

Definitivni, pak, sudovi o artikulaciji istočnoga kraka crkve moći će se donositi nakon izvršenih istraživanja.

Istraživanja na prostoru crkvenoga trijema i građevine kroz čije se prizemlje ulazilo s jugozapada u narteks (Sl. 1. Arheološka istraživanja '93, prostori D I D1) obavljena su na već devastiranu i erodiranu području. Razina tla prije početka istraživanja bila je gotovo pola metra niža od razine rudusa podnice trijema sačuvanoga duž jugozapadnoga perimetralnog zida crkve. Tragovi podnice trijema, osim uz južni perimetralni crkveni zid, vidljivi su kao kontinuirana linija njegova

kontakta s eksterijerom crkvenoga korpusa: uz južni ulaz u narteks, zapadni zid prostora kojim se komuniciralo s narteksom, te uz zapadni zid južnoga kraka transepta.

Time smo, a priori, bili lišeni mogućnosti nalaza "realne, volumenske" arhitekture, odnosno njenih fragmenata. Egzakti nalazi relevantni za idejnu rekonstrukciju jugozapadnoga eksterijera crkve svedeni su na otiske temeljenja na živcu kamenu (tragovi žbuke) i njegovu eventualnu obradbu, odnosno predtemeljnu pripremu. Ipak, i najneznatniji otisci, koji se mogu okarakterizirati temeljenjem na razini nižoj od podnice za 70 cm predstavljaju vrijedan nalaz u rekonfiguriranju trijema, posebno njegova jugozapadnoga fronsa.¹³

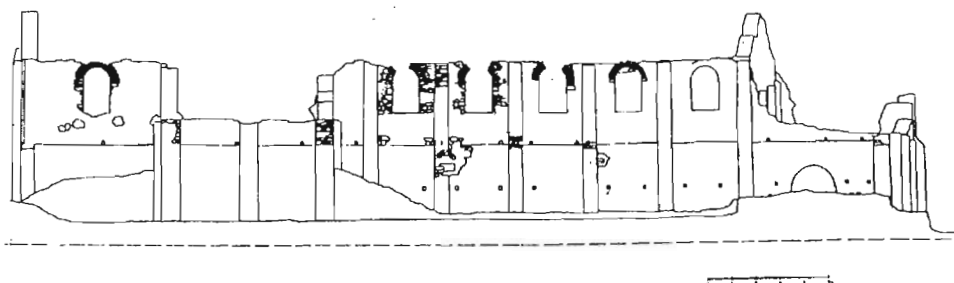
Jedan od takvih fragmenata temeljenja utvrđen je na očekivanoj poziciji južnoga kuta pravokutne građevine koja se konvencionalno na temelju vizualne impresije može nazivati kulom, premda to ni u funkcionalnom ni kronološko-genetičkom smislu nije njena jedina, možda čak, ni primarna odrednica.

Osim evidentnim otiskom u udubini pripremljene podloge (pritesani živac kamen), dimenzije i voluminoznost ovoga kuta sugeriraju začetak lučnoga ulaza u prizemlje prostora kule kao i pretpostavljena orijentacija datusa istočnog zida građevine prema rizalitu. Ovaj spoj kule s crkvenim korpusom u svojoj sačuvanoj visini sporadično je, ali organski, vezan sa zidom narteksa, uz kutni crkveni kontrafor. Prema ovakvoj interpretaciji nalaza građevina nije bazirana nad kvadratnim tlocrtom: tako bi bila konstruirana tek da je njezin istočni zid apliciran na kutni crkveni kontrafor.

Ovakav projekt, mjesto i način povezivanja s korpusom crkve bez dvojbe je odabran zbog statičke sigurnosti ove visoke građevine. Dalja su istraživanja na pretpostavljenoj crti južnoga fronsa trijema rezultirala egzaktnim nalazom otisaka temeljenja još jednoga nosača na živom kamenu. To je pozicija posljednjega luka trijema koji se od zapadnoga južnog kraka transepta raspinja prema zapadu. Tragovi ostalih zidanih stupaca na liniji trijema nisu konstatirani na posve erodiranoj podlozi. Ipak, na temelju provedenih istraživanja i ostataka pod trijema, koji se sačuvao uz južni perimetralni zid crkve i zapadni zid južnoga kraka transepta, kao i na interijeru zapadnoga zida kule, moguće je rekonstruirati ulaz u kulu (on je istodobno i prvi luk na liniji trijema) i posljednji luk trijema, te razine podnice trijema i kule.

S obzirom da na južnomu perimetralnom zidu crkve postoje očiti otisci krovne konstrukcije trijema, kojega je nagib prema liniji arkature čitljiv na zapadnomu zidu južnoga kraka transepta, postoji dovoljno elemenata da iznesemo idejnu rekonstrukciju trijema starokršćanske crkve na Mirinama, a nakon daljih istraživanja rekonstrukciju trijema i kule, ambijenata koji su u funkcionalnom i likovnom smislu rješenja prizemlja jedinstveni korpus.

Istodobno s provođenjem arheoloških istraživanja izvršen je i pregled zidovlja crkvenoga kompleksa i arhitektonskih elemenata, te njihovo (s obzirom na tešku dostupnost) djelomično dokumentiranje, kao i uvid u grupu arhitektonskih elemenata danas deponiranih u crkvenomu transeptu. Ovi antički forumski spoliji, koji, na žalost, ni po drugi put više nisu *in situ*, upućuju da se barem u fundamentalnom gradbenom smislu crkva orijentirala na obližnju masivnu obrušenu arhitektoniku Fulfinuma, i također postojeće autohtono znanje o gradnji kasnoantičkih struktura.

Sl. 3. - Pogled B, sjeverna fasada

Možda je i u tome moguće vidjeti simboliku duhovne i fizičke transpozicije foruma u kršćanski sakralni kompleks?!

Crkva je, barem prema iskazu vlastitoga, sortiranog lapidarija, koristila masivne stupove i arhitrave: ove posljednje prema prvomu dojmu za stilobat *septuma* na linijama "beme", čije će precizno pozicioniranje u crkvi biti svakako tema daljih istraživanja. Pregled sa snimanjem detalja uputio je na tehniku zidanja crkve, pozicije i na raster građevnih skela, krovnih konstrukcija, detalja otvora i lukova kojima su prostori presvođeni. Posebna je pozornost usmjerena na pregled interijera i eksterijera naosa u okvirima traženja odgovora o artikulaciji njegova unutarnjeg prostora, pomoću analize impostiranja konzola. Slijedom vizualne impresije ova konstrukcija djeluje isforsirano, ona nije plod zrele, jasne i snažne originalne projektantske arhitektonske zamisli kojom odiše cijela crkva.

U savršenoj harmoniji ploha eksterijera razvedenoj kontraforima ove dvije konzole, od kojih je istočna ranoantički forumski spolij, kao ideja i kao forma potpuno su strana tijela.¹⁴

Vanjska fasada je njenim probojem ozbiljno nagrdena (vidi: Sl. 3. Pogled B), ali nije "razorena" samo njena likovnost nego i dio zida i kontrafor (statičko konstruktivni element) koji joj se zatekao u liniji postavljanja. Radi se o potpunoj negaciji ideje i realizacije opusa gradnje crkve. Gotovo je identičan dojam koji ostavlja i konstrukcija prve konzole (gledano od glavnoga portala na istomu sjeveroistočnom perimetralnom zidu naosa) i arhitektonskoga elementa koji je nosila. Na vanjskomu plaštu zida, njeno impostiranje nije ostavilo tako radikalne posljedice devastiranja, jer za konzolu nije upotrijebljen antički artificirani arhitektonski element velikih dimenzija, koji bi prolazio čitavom širinom zida crkve, nego pravilni pločasti blok na kojemu je pritisak konstrukcije koju je nosio u interijeru, ostavio karakteristično listanje.

Radi se, dakle, o namjernom, naknadnom probijanju mase sjevernoga perimetralnog zida, uz nužne šire devastacije plašta i kontrafora kakve se ne mogu, i dodao bih, najprije ne smiju dogoditi u tijeku organski jedinstvene izgradnje. Ovu konstataciju osnažuje i pogled na plašt interijera sjevernoga zida. Naknadna probijanja nužno su izazvala ozbiljna oštećenja zidne tektonike, a njegovo "saniranje", nakon postavljanja konzola, izvedeno je pokušajem uslojavanja kamenih

klesanaca i pravilnih kvadara (*opus quadratum* iz fulfinskih ruševina). Ovo "krpanje" naknadnih proboja u potpunosti je neskladno s temeljnom intencijom gradnje crkve provedenom konzekventno zidanjem najprije neobrađenim kamenom i tek priklesanim lomljencem, u masi žbuke pravilnijim licem prema daščanoj oplati - kalupu (*forma*).

U kontekstu ovih vizualnih iščitavanja potrebno je upozoriti i na kut kojim sjeverni perimetralni zid crkve prelazi sjeverni krak transepta. Od ovoga kuta, pa do nasuprotnoga, prijelaz crkvenoga broda u transept bio je presvođen lukom raspona 5,5 m, koji je nosio krovnu konstrukciju (identičnu konstruktivnu sliku pruža i južni krak transepta prema crkvenomu korpusu). Međutim, u pogledu s jugozapada, s glavne osi crkvenoga broda ovaj kut, uočljiva je forsirana fraktura, naknadno okomito zasijecanje plašta interijera. U njemu prepoznajemo namjeru daljeg figuriranja crkvenoga broda aplikacijom poprečnoga luka na sjeverni zid i njegova baziranja u interijer naosa. Očita je još jedna izvedbena "nedosljednost" - lučno se uporište na sjevernomu zidu ne realizira više umetanjem konzole u tektonsku stijenu nego u prostor u zid uklesanoga "utora".

U pogledu na unutarnji plašt južnoga perimetralnog zida naosa također su vidljivi utori ovakvih poprečnih lukova premda skromnije zbog snažne destrukcije zida u gornjim partijama. Držim, da se ovdje radi o pokušaju adaptacije dvorane u trobrodnu ambijent ili barem u poprečnu tripartitnu podjelu naosa izvan originalne projektne zamisli crkve, ali se također ne može zanijekati originalnost u traženju konzolarnog rješenja jednog problema na tri različita načina.

Neka problematska pitanja kompleksa na Mirinama

Množina različitih problematskih pitanja, od kojih su neka, čak krucijalna otvorena i danas, popratila su istraživanja i proučavanja crkve na Mirinama u posljednjemu stoljeću. To su bila najprije pitanja njene kronologije i datacije, komparativnih tipoloških karakteristika i pripadnosti, prostorne artikulacije, a tek sporadično i odnosa prema okolnom kulturno-povijesnom pejsažu.

Tako Gnirs¹⁵, crkvu u Val Nogheri vidi kao dvoranski prostor, artificiran s dva reda slobodnostojećih podupirača u trobrodnu pravokutni volumen, uz konstataciju da su ovi podupirači (stupovi ili piloni) uništeni do razine temeljenja. Crkvu, dakle, tipološki determinira kao dvoranski longitudinalni prostor bez apside, ravnoga začelnog zida i s bočnim sadržajima - dijakonikom i protazisom. Arhitektonski uzor ovomu ambijentu otkriva u dvorani akvilejskoga, Teodorova sakralnog kompleksa¹⁶.

Može se pretpostaviti da Gnirs svoju tezu o dvoranskoj crkvi figurira uočivši "utore" na plaštu perimetralnih zidova crkve, koje interpretira samo kao viseće polustupce, što mu otvara mogućnost za ideju o tri para slobodnostojećih stupaca u naosu.

Držim međutim, lučenje arhitektonske forme iznad konzole uočljivim ili barem sugestivnim, a ovu poprečnu arkadu u nedvojbenoj svezi sa stupcem u naosu čije je temeljenje otkriveno arheološkim istraživanjima.

Time se sličnost dvorane Teodorova kompleksa kao "uzora" crkve na Mirinama svodi na opću problematiku u prostoru sanktuarija slobodne supselije (koja

“nota bene” barem kao čvrsta arhitektura nije konstatirana u Teodorovu svetištu) i ravnoga začelnog crkvenog zida.

Pitanje je može li Teodorova dvorana, kao finalni anakronizam sjaja i dekadencije kasne antike postati prototip supsidijalnim prostorima pored, koliko tajne toliko i žilave, emisije primarnih oratorija “čvrste” supselije. Držim da je arhetip ovoga prostornog segmenta *ecclesiae* već davno ukorijenjen u *domusu*. Svoje mišljenje o kompleksu u Mirinama izrekao je i G. Szabo¹⁷. Pledirajući za trobrodnu baziliku inzistirao je i na postojanju galerije (empore). Dokaz za ovu tvrdnju u crkvi nije uočljiv.

Šonje se pak, s mnogo erudicije, upustio u svestranu analizu tipologije crkve, svih segmenata njenoga prostora s prijedlozima interaktivnih komparacija iz svih pravaca mogućih starokršćanskih liturgijskih i arhitektonskih utjecaja: od sirijskoga i egipatskoga do akvilejskoga i salonitanskoga kršćanskog kruga. Kompleks je vremenski determinirao u sredinu V. stoljeća, ambijentalne je forme atribuirao najprije sirijskim (maloazijskim) izvorištima i transmisijom, a prostorni funkcionalizam prepoznao je u simbiozi crkve i martirija. Posebno je u prostornoj analizi inzistirao na potpunoj negaciji trobrodne artikulacije “zapadnog crkvenog kraka”, prejudikacija koju držim neodrživom barem za jedno vremensko razdoblje života ovoga kompleksa. Vizualno iščitavanje crkvenog korpusa (uz egzaktne arheološke nalaze) na kojemu baziram protivljenje ovomu apodiktičnom stavu unutarnje artikulacije naosa, obavljeno na tlocrtu crkve bilo kojega mjerila, odmah iskazuje *crux* kao osnovnu sintagmu kompleksa.

U arhitektonskoj formi iskaza on se na Mirinama pojavljuje u globalu, multiplicira kroz detalje, a izvire iz samoga kršćanskog duhovnog i fizičkoga arhitektonskog hipocentra - dvodjeljne konfesije ovoga istog oblika.¹⁸ Crkva na Mirinama pripada dakle tipu crkve križne forme, snažno rasprostranjene u prostoru cijeloga kršćanskog orbisa, uvodeći svojim oblikom u religiozni krug ne samo prve kršćane nego i sve one paganske etnose društva i protodržave koji u dijakroniji sukcesivno postaju kršćanima. Ova je tipologija još u “ekspanziji” - istraživanja upućuju da se križni tlocrti nalaze pod temeljima sakralnih ambijenata i bazilika danas posve različita oblika. Istodobno, od početaka proučavanja starokršćanstva krug znanstvenoga interesa, prema emanacijama križa, stalno se širi zahvaćajući i aspekt arhitekture, upravo kroz genezu razmišljanja o instrumentu Kristove smrti preko soteriološkog i taumaturškoga aspekta do simbola trijumfa.¹⁹

Ova posljednja, pobjedonosna emancipacija križa kronološki koincidira, nimalo slučajno, s pobjedničkim hodom kršćanstva zaogrnutu u konstantinovski grimiz, početkom IV. stoljeća. Kršćanska propagatorska uloga osnažena likom samoga cara postala je dodatna, snažna inspiracija posvemašnjoj religioznoj kršćanskoj recepciji. Osim odnošenja pobjede na simboličkomu mostu između obala čitavog panoptikuma religija, pontifex je u ovomu istom znaku živio i umro. Svakako je važno pitanje daljega slijeda radiranja križne simbolike transponirane u kršćanske religiozne ambijente, te kakav je u tome bio osobni Konstantinov udio.

Radi li se o kontinuitetu križne forme kojeg započinje “primarni” Apostoleion ili je najsmioniji oblik koji se može predložiti za ovaj carski mauzolej i hram martira, barem do druge polovice IV. stoljeća, tip centralne građevine s

kupolom ili tamburom, zapravo prostor zadan okvirima geneze tipologije carskih mauzoleja, njegovih neposrednih prethodnika?²⁰

Carski su mauzoleji završno s Dioklecijanom, ujedno i hramovi njihovih božanskih predaka (samih bogova) kojima i sami pripadaju, a radiranje ovih impresivnih građevina posvuda je snažno: njihov je utjecaj u arhitekturi, pa čak i u globalnom urbanizmu, velik. Tako je Dioklecijanov mauzolej neprijeporno ostavio traga u ranokršćanskoj arhitekturi njenih najvažnijih funkcionalnih prostora, koliko god naizgled djelovao nespojiv ovakav međuodnos. Pitanje izvornoga izgleda Apostoleiona istodobno je i traženje odgovora na pitanje o brzini reakcije na retrospektivno epohalne promjene, drastičnim lomom prema novomu simboličnom arhitektonskom obliku "po svaku cijenu" ili kretanjem inercijom "prirodne" geneze. Uvriježene se forme, pogotovo ako su realizirane carskim nakanama, sporo mijenjaju pa tako ni sarkofag (ako je dopuštena ovakva komparacija), kao posljednje mikro počivalište i samih careva očito nije proskribiran. Dapače, njegov se univerzalni kroj samo oprema i oplemenjuje novom likovnom simbolikom i tematikom, a mauzolej - hram samog božanstva (*Dominus et deus*) univerzalnoga bogo-cara, prepušta mjesto mauzoleju - martiriju, uspomeni izabranih i zapamćenih koji o bogu svjedoče vlastitom žrtvom.

Za starokršćansku arhitekturu križnih formi nije, međutim, meritum samo Apostoleion, bez obzira u kakvoj su ga formi, tijekom IV. stoljeća, zamišljali. Arhitektura helenizma i eklektičnoga Rima dobro poznaje križne forme centralnih i longitudinalnih varijanti profanih, sakralnih posebno memorijalnih ambijenata. Već od sredine I. stoljeća poslije Krista cijeli panoptikum križnih formi tradirati će i urastati u baštinu kasne antike, pa se, držim, može konstatirati da starokršćanstvo na tomu planu ne donosi posebni novitet, ali ga u jednom trenutku stavlja u fokus interesa, dajući mu novu dimenziju na planu kvantitete i kvalitete, slijedeći ideološke koncepcije trasirane središnjim simbolom vjere.

Da je forma tradirana, imamo možda najbolji podatak kod Grgura iz Nise koji, kao biskup Ikonija, projektira jedan mauzolej u "već posvuda poznatu tipu križa".²¹ Ovaj iskaz govori i znatno više od svjedočanstva samoga tipa građevine. Govori o namjeni. Posve je logično da se radi o martiriju; kršćanski su mučenici ujedinjeni s Kristom, u njegovu, sada univerzalnu simbolu mučeništva i spasenja.

Recepciju monumentalnih bazilika i crkava križnoga tipa na Zapadu, barem onu oficijalnu, zagarantiranu povijesnim, odnosno crkveno-povijesnim izvorima, možemo pratiti kroz razdoblje biskupovanja Ambrozija, biskupa Milana (*Mediolanum*).²²

Monumentalne križne bazilike Milana: Basilica Apostolorum bez dvojbe je direktni utjecaj carigradskoga Apostoleiona i basilica Virginum su bez dvojbe od konca IV. stoljeća snažno djelovale na disperziju ovoga tipa sakralne građevine na prostore sjevernojadranskoga, a dijelom, vjerojatno, i istočnojadranskoga kršćanskog orbisa.²³

Jedan od aspekata Ambrozijeva životnog djela bio je obrana nicejskoga pravovjernoga vjerovanja, u principu kršćanstva uopće.

Istočno-alpski prostor, koji kroz sustav *Claustrea Alpium Iuliarum* kod Tarsatike doseže *Sinus Flanaticus*, kao utvrđena zona, bio je čak i s formalnoga vida

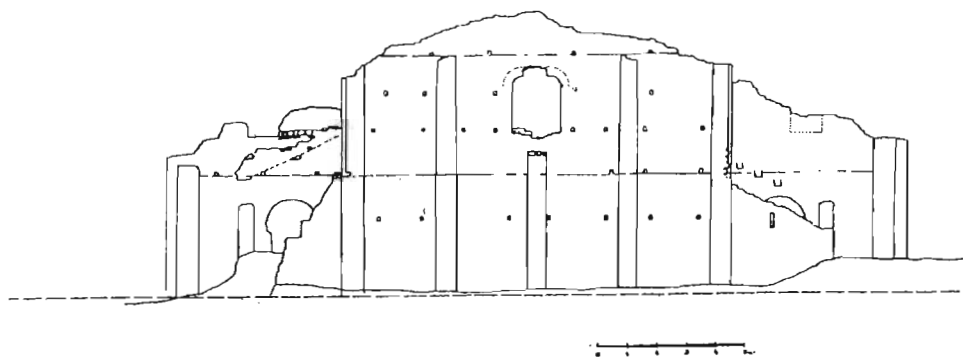
mjesto moguće obrane italskoga, ovaj put kršćanskoga korpusa. Nedvojbeno je Ambrozijevo zanimanje za ovaj globalni obrambeni areal, koji se koristio i u borbama carskih pretendena od kojih su pojedini i koncem IV. stoljeća bili nekršćani²⁴. Pitanje je je li Ambrozije doista mislio samo na duhovni štit vjere podignut na linijama *Claustreae* (od Emone do Tarsatike) ili je taj štit bio i fizički, za što se povoljniji prostor apsolutno nije mogao ni zamisliti, u predvečerje gotških napada. Ako se evidentno reinfortificiranje limesa koncem IV. stoljeća događalo pod utjecajem milanskog primasa, a njega je već imao nad carskom blagajnom Gracijana i Valentinijana, tada je uz primarni fortifikacijski, bez sumnje protežiran i nicejski kršćanski aspekt gradnjom crkava.

Mislim da bi ovu tezu trebalo razraditi i svestrano razmotriti u okviru problematskoga pitanja podizanja starokršćanskoga kompleksa na Mirinama barem kao *terminus post quem* njegova nastanka. Ovo je svakako samo jedan od mogućih putova istraživanja one nakane i investicije, koje su u Fulfinum položile crkvu a ona nadilazi samo otočnu inspiraciju.

Drugi je, držim, zbir detalja ranokršćanske crkvene povijesti otoka Krka i prostornih spoznaja koji se mogu nazvati čak i akvilejskim sindromom. To je na općemu planu uspješni protok Akvilejske shizme od polovice VI. stoljeća u kojoj je ustrajala i osigurala određenu i teritorijalnu autonomiju. Nadalje, podatak da se krčki biskup pojavljuje na saboru 585. godine kao sufragani akvilejskoga patrijarha, te vijest Sv. Jeronima²⁵, koji 396. godine tvrdi da su "nabožni ljudi ispunili samoću dalmatinskih otoka", a deset godina poslije, da akvilejski đakon Julijan gradi samostane i uzdržava veliki broj svetih ljudi po dalmatinskim otocima. Nema dvojbe da pod pojmom dalmatinskih otoka u tomu trenutku treba također vidjeti creskološinski arhipelag i Krk, a ova važna vijest ne bi smjela ostati bez reperkusija provjere. Ako se ove litetrarne vijesti, štute ali, držim, indikativne i za problematiku kojom se bavi ovaj rad, potkrijepe terenskim spoznajama neposredne fulfinske okolice, gdje se na lokalitetu Mohorov (poluotok Zaglav) nalaze prostrani ostaci neistraženoga samostanskog kompleksa s crkvom Sv. Hermagore - prema tradiciji panonskog ali i akvilejskog mučenika, izuzetno štovanoga prvog biskupa, kult kojega se širi Norikom i Istrom, držim da postoje ozbiljni argumenti za tezu o ozbiljnoj penetraciji akvilejske crkve kroz V. i VI. stoljeće (zašto ne barem formalno i nadalje) na otok Krk, odnosno na prostorima Omišlja i Fulfina.

Problematika VI. stoljeća ipak nije tako jednoznačna. Krk se nalazi na prostoru sudara Bizanta i Ostrogota pa je pitanje koliko se Kasiodorov podatak o titulu komesa "Curitanae et Celsinae" može držati samo formalnim počasnim zvanjem.²⁶

Ako gotsku epizodu i možemo promatrati kao burnu, ali ograničenu i efemernu u paleti širega povijesnoga (crkveno povijesnoga) kontinuuma, Bizant je doista nazočan u gradovima - utvrdama Krka. Je li, i u kakvu obliku nazočan u fulfinskomu povijesnom pejzažu (Omišalj i Fortica bi to morali biti svojim geostrateškim položajem) svakako je otvoreno pitanje: intencija fortificiranja zaista je zamjetna na crkvenomu korpusu u Mirinama. Međutim ovo pomno zazidavanje crkvenih otvora moglo se dogoditi i znatno poslije u okviru tendencije zatvaranja snažnih efekata svjetla, i refiguriranja prostora čijemu duhu ovakvi efekti više nisu bili imanentni.

Sl. 4. - Pogled C, istočna fasada

III. Projekcija kontinuiteta istraživačko-zaštitnih djelatnosti

Već je u uvodu rečeno da će ovaj rad posebno apostrofirati integralni aspekt spomeničke zaštite starokršćanskoga kompleksa na Mirinama i njegova kulturno-povijesnoga ambijenta.

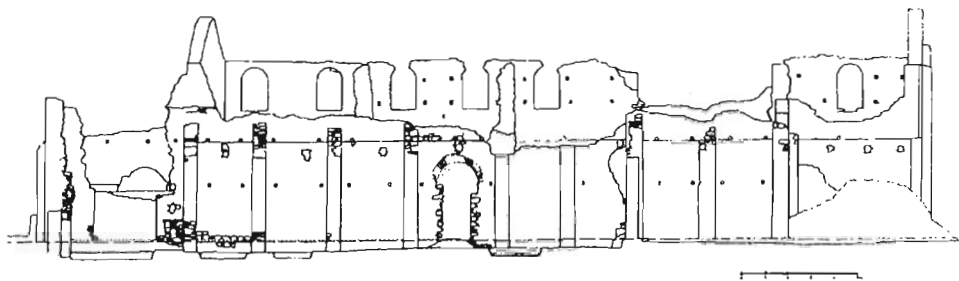
Nema dvojbe da takav aspekt nužno iziskuje krajnje akribičnu i preciznu konzervatorsku studiju, ali zaštita civilizacijske baštine *necesse est*, i već se događa na Mirinama. Neka joj ova "projekcija" bude i službena prolegomena!

Budući da su i istraživanja i zaštita jedinstveni korpus djelatnosti koje vode zajedničkomu cilju, nužno je njihovo međusobno prožimanje, a u smislu metodološkoga pristupa ovom kulturnom kompleksu njihova interakcija i sukcesija. Cilj je svakako interdisciplinarno istražen kompleks (neposredni ambijent) i očitavanje njegova generativnog i interaktivnoga prostora, te na temeljima znanstvenih spoznaja njegova konzervacija, rekonstrukcija odnosno restauracija. Predstavljanje ili aktivna funkcionalna reanimacija, koja označava kontrapunkt sudbini destrukcije, kao aktivnost pretpostavlja istraživanje i izbor namjene, te način korištenja i održavanja kulturnoga dobra, uvažavajući pritom njegov integritet i dignitet.

Budući da su Mirine opna spiritualnoga događanja i kontinuirani lapidarij civilizacije, polivalentni ambijenti kulturnih, duhovnih i fizičkih sadržaja, bez pre-judikcije, njena su budućnost.

Sukcesija i interakcija istraživanja i zaštite podrazumijeva istraživanje posebno ugroženih, ili prema znanstvenim kriterijima posebno važnih prostora i tektonike, koji odmah zatim bivaju obrađeni i protektirani primjerenim metodama. One se, pak, mogu kretati u rasponu od privremenoga zaštitnog prekrivanja do integralne rekonstrukcije, zavisno o stupnju dosegnute stručne spoznaje.

U smislu prioriteta očuvanja cjelovitosti kulturnoga dobra ambulantne sanacije radove na crkvi u Mirinama potrebno je izvesti odmah na "anonimnim" destruiranim površinama zidnoga plašta i njegovim probojima.

Sl. 5. - Pogled D, južna fasada

1. Sanacijski radovi:

- a. Saniranje proboja u zapadnomu zidu sjevernog kraka transepta.
- b. Saniranje proboja u južnomu perimetralnom zidu naosa, pokraj malih južnih bočnih vrata.
- c. Zatvaranje proboja u južnomu dijelu pročelnoga zida nartekse.
- d. Obostrano zatvaranje proboja uokolo antičke forumske spolije u funkciji konzole na sjevernomu perimetralnom zidu crkve, nakon dokumentiranja stanja i uzimanja na analizu karakterističnih uzoraka zidnog veziva.

2. Arheološka istraživanja i stalni precizni nadzor potrebno je izvršiti:

- a. U nartekse.
- b. U pastoforijama.
- c. Na prostoru prezbiterija i oba krila transepta.

3. Konzervatorski radovi:

- a. Konzerviranje korijena temeljenja stupca u sjevernomu dijelu naosa, otkrivenoga istraživanjima RRI 1993. godine.
- b. Konzerviranje plombiranjem oštećenja podnice i plašta zidane grobnice u "kuli", otkrivene arheološkim istraživanjima RRI 1993.
- c. Konzerviranje (restauriranje) križne konfesije u prezbiteriju.

4. Radovi na rekonstrukciji:

- a. Rekonstrukcija pastoforija: Podizanje zidova sjevernoga i južnoga pastoforija na originalnu visinu, polaganje krovne konstrukcije i krova s rekonstrukcijom detalja prozora-strjelnica.
- b. Rekonstrukcija nartekse:
Zidanje pročelnoga zida na originalnu visinu i rekonstrukcija bifore.
Zidanje sjevernog zida na originalnu visinu.
Polaganje krovne konstrukcije i krova.
Zidanje južnoga zida s rekonstrukcijom južnoga ulaza u narteks.

5. Rekonstruktivno-sanacijski radovi nužni su na zidnomu plaštu, strukturi i lučnim otvorima, jedinoga sačuvanog, i posebno ugroženog zida kule. Ove je radove, do trenutka integralne rekonstrukcije kule, potrebno izvesti na temelju postojeće konzervatorske dokumentacije.

Izložena projekcija istraživačko-zaštitnih radova obuhvatila je primarnu fazu integralnoga projekta revitalizacije kulturno-povijesnoga sakralnog kompleksa. Radi se zapravo o stvaranju nužnih preduvjeta daljih kulturnih aktivnosti koje se, ako je dopuštena vizija civilizacijski kvalitativnog iskoraka, prelijevaju preko rubova staroga kršćanskog areala te ponovno vraćaju u Fulfinum i Omišalj, dvije jezgre jedinstvenoga humanog pejzaža.

- ¹ A. Gnirs, Grundrisformen istrischer Kirchen aus dem Mittelalter, Jahrbuch des kunsth. Instituts der K. k. Z. K. Band VIII, Wien, 1914; Gj. Szabo, Spomenici prošlosti otoka Krka, Hrvatski planinar XXV, 5. Zagreb 1930; A. Šonje, La chiesa paleocristiana nella insenatura marina di Sepen presso Castelmuschio (Omišalj) sull'isola di Veglia (Krk), Felix Ravenna, Faenza 1976, isti: Starokršćanska bazilika kod Omišlja na otoku Krku, Krk, 1990. (s opsežnom starijom literaturom). Istraživanja crkve na Mirinama provodio je 1947. godine Konzervatorski zavod iz Rijeke. U radovima su i nadzoru sudjelovali su F. Cukar-Paškvan, I. Perčić, B. Fučić i A. Perc. Istraživanje i studiranje crkve nastavio je Pomorski i Povijesni muzej iz Rijeke, a zatim Arheološki institut i Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu, koji je poduzeo izradu studije topografije širega područja na temelju katastarskih i zrakoplovnih snimaka, uz terensku reambulaciju. Odjel za arheologiju centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu sustavno istražuje Fulfinum od 1971. godine. U više je navrata A. Faber donosila izvješća o ovim istraživanjima u stručnim publikacijama: ČIP, br. 270, 1975, Arheološki pregled 19, 1977, Luka antičkog Fulfina na otoku Krku, Pomorski zbornik, knj. 19, Rijeka 1981, Omišalj - antički grad Fulfinum i prethistorijska gradina, Arheološki pregled, 23, 1982. Također I. Pavišić, Prilog poznavanju importa u antičkom Fulfinumu, Prinosi odjela za arheologiju (Centar za povijesne znanosti) Zagreb, 1983. R. Matejčić, Otkriće fulfinijskog natpisa, Krčki zbornik, 7; V. Dautova-Ruševljan, Ranorimska nekropola u uvali Sepen kod Omišlja na otoku Krku, Diadora, 6, Zadar 1973. Baveći se globalno tipologijom crkava križne forme u jadranskom arealu na crkvu Miri obratio je pozornost S. Piussi, Le basiliche cruciformi nell'area Adriatica, Antichità Altoadriatiche, XIII, Aquileia e Ravenna 1978.
- ² Prva je faza zaštitnih radova obavljena u kasno proljeće 1993. godine, sredstvima Republičkoga fonda za kulturu, prema programu zaštitnih djelovanja na spomenicima kulture Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture u Rijeci, a vodio ih je autor ovoga rada. Radovi su bili i revizijski, budući da istraživanja, koja je 1947. godine provodio Konzervatorski zavod iz Rijeke, nisu objelodanjena, ni popraćena primjerenom dokumentacijom.
- ³ Ovim su slijedom u naosu crkve, pretpostavljamo, vršena i istraživanja 1947. godine. Ideja je otkrivanje i pozicioniranje temeljenja stupova nosača arkature u naosu, s obzirom na njene otiske, utore na plaštu interijera perimetralnih zidova.
- ⁴ Potrebno je napomenuti da je stratum zemlje u crkvi dijelom recentan, naknadno dovezen nakon devastacije poda, kao podloga za korištenje crkve u poljodjelstvu. Time je praktično destruirana i odstranjena čitava podnica crkvenoga interijera kao i vanjskoga južnog trijema, a istraživanja se odvijaju u crkvenomu hipostatumu, antičkomu Fulfinumu, koje je crkva mogla koristiti tek za temeljenja, odnosno ambijente ispod razine podnice.
- ⁵ Posve je fluidna hipoteza da se radi o prostoru naknadno zasute izvorne crkvene kripe, prema starokršćanske ceterijalne bazilike, poput salonitanske Anastazijeve na Marusincu (E. Dyggve, R. Egger, Der altchristliche Friedhof Marusinac, Forschungen in Salona, III, Wien 1939), koriste ponekad i prostore neposredno bočno od glavnoga portala za odijeljeno pozicioniranje "kriptorija". Kod ovakvih se crkava međutim, radi o obostrano arhitektonski oblikovanim memorijama - posve jasno fizički i funkcionalno separiranim prostorima depozicije sarkofaga, koji u daljnjoj artikulaciji crkvenog prostora vjerojatno generiraju kapele. U jugozapadnomu dijelu naosa crkve na Mirinama nisu konstatirani ukopi, ne postoji dakle ambijentalni simetrisam depozicija, koji bi održavao barem tinjanje ove teze.
- ⁶ Natpis je interpretirao D. Rendić-Miočević, Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu, VAMZ, s. 3, VIII (1974). Mislim da se radi o "anonimnom" spoliju, koji nije donijet s fulfinskoga foruma da bi postao određen crkveni neophodni arhitektonski, simbolični ili likovni element - nađen u blizini, ili čak na tomu istom mjestu, ugrađen je kao bezimena amorfná struktura. Pitanje je, dakle, adaptira li i rekonstruira li starokršćanski kompleks neke od baštinijenih urbanih i suburbanih ambijenata za vlastite potrebe ili ih jednostavno poništava? Dosadnja arheološka istraživanja ne potvrđuju ovu pretpostavku.
- ⁷ U ovoj fazi istraživanja i domišljanja crkve, dopušteno je iznijeti prijedlog samo kao radnu hipotezu mogućega ritma sjeverne arkature: stup - stupac - stup.
- ⁸ O razlozima (i dobu) interpoliranja poprečnih lukova nije moguće donositi jednoznačne definitivne sudove, jer su oni posve "individualni" i akcidentalni. Takve su adaptacije poznate u kontinuitetu života crkava, posebno bazilika gdje su s obzirom na kolonadu i njene lukove jednostavnije i lakše izvedive, a mogu se odnositi na formiranje galerije ili kata u funkcionalnoj vezi s aneksnom sakralnom arhitekturom (samostan - sakristija). Kod crkve je na Mirinama međutim, teško pretpostaviti analognu situaciju, nikakva arhitektura nije anektirana eksterijeru sjevernoga perimetralnog zida kao i ozbiljan

pothvat potpunoga zazidavanja svih prozora na sjevernomu uzdužnom crkvenom zidu ova se intervencija odnosi na rekonstrukciju crkvenoga interijera - naosa. Fortificiranje, militarno ili samostansko među kojima, u formalnomu smislu postoji gotovo nevidljiva crta razdvajanja, svakako stoji kao realna mogućnost.

- ⁹ Istraživanje volumena ovoga bazamenta nije izvršeno do živoga kamena - njega treba povezati sa sukcesivnim konzerviranjem nalaza. Istraživanje je prostora potrebno nastaviti kako u dubinu tako i prema sjeveru gdje također postoje indicije nalaza temeljenja u supstrukciji, ispod razine crkvenog poda.
- ¹⁰ Ovakvu je interpretaciju zastupao u svojim radovima A. Šonje, o.c. (1990.) Lokalna tradicija doista i spominje postojanje dva ovakva stupa u crkvi na Mirinama, dok se dio jednoga od njih, s bazom, i danas nalazi u crkvi. Drugi se njegov dio nalazi na ulazu u Omišalj.
- ¹¹ D. Frey, *Der Dom in Pola*, Jahrbuch der Zentral-Kommission, VIII Band, Wien 1914; C. Cortesi, *La chiesa di santa Croce di Ravenna alla luce degli ultimi scavi e ricerche*, CARB, XV, 1978.
- ¹² O istraživanjima u Krku vidi: A. Mohorovičić, *Novootkriveni nalazi antičkih tema, oratorija i starkršćanske bazilike u gradu Krku*, JAZU, Rad 360, Zagreb 1971.
- ¹³ Određenu opasnost u interpolaciji nalaza predstavlja mogućnost nalaza temeljenja arhitekture koja ne pripada trijemu crkve pa čak ni samomu sakralnom kompleksu, već ranijim antičkim gradskim ili prigradskim formama.
- ¹⁴ Ova konstatacija, držim, dovoljno je jaka izdržati primjedbu o eventualnoj disproportiji kvalitetnoga projekta i slabijih mogućnosti terenske građevinske realizacije, pa čak i onu koja pledira za korištenje antičkih spolija u starokršćanskoj arhitekturi kao nedvojbeno, nepisanu pravilu.
- ¹⁵ A. Gnirs, o.c. (1913).
- ¹⁶ A. Gnirs, *Die Christliche Kultanlage aus konstantinischer Zeit am Platze des Domes in Aquileia*, Jahrbuch der Zentral-Kommission, IX Band, Wien 1915.
- ¹⁷ G. Szabo, o.c. (1930).
- ¹⁸ Njena je pozicija u crkvi nedvojbeno središnja. Pruža se od razmeda istočnoga crkvenoga kraka u središte prostora transepta. Ipak, barem prema snimcima starije dokumentacije, lagano je decentrirana od longitudinalne crkvene osi, a to će biti razlog posebnu oprežu prigodom istraživanja i interpretacije nalaza arhitekture u njejoj blizini. Posebno je interesantna mogućnost provjere eventualnoga modularnog odnosa crkve i konfesije.
- ¹⁹ M. Sulzberger, *Le symbole de la Croix, "Bizantion"*, 2 (1925), J. Gage. *Strauros nikopoiios. La victoire imperiale dans l'empire chretien*, "RHPH", 13 (1933); C. Cecchelli, *Il trionfo della Croce*, Roma 1954; G. Dagrón, *Naissance d'une capitale*, Paris 1974.
- ²⁰ Eusebius, *Vita Costantini*, Greg. Nat., *Poemata I*, XVI, *Carmen de insomnia Anastasiae*; G. Downey, *The Builder of the original Church of the Apostles. A Contribution of the Criticism of the Vita Constantini attributed to Eusebius*, "DOP", 6 (1951).
- ²¹ Gregorios Niss, *Ep. XXV ad Amphilocum: εν τω στρωποειδει τρω* Dokument se može datirati između 379. i 394. godine.
- ²² Paulus, *Vita Ambrosii*. Nadalje, obimna literatura o ovom važnomu crkvenom ocu, koji je označio cijelu kršćansku crkvenu političku epohu, Istoka i Zapada, u posljednjoj četvrtini IV. stoljeća.
- ²³ S. Piussi, o.c. (1978).
- ²⁴ J. R. Palanque, *Saint Ambroise et l'Empire Romain* (1933), F. Holmes Dudden, *St Ambroise, his Life and Times I*, 2 (1935). Ed. PL 16/1845.
- ²⁵ S. Hieronimi, *Opera Omnia I*, PL 22, 594, 965, Paris 1842.
- ²⁶ Cassiodorus, *Var. VII, 16 -Formula de comite insulae Curictanae et Celsinae*.

Summary

*EARLY CHRISTIAN COMPLEX IN MIRINE IN THE SAPAN BAY NEAR
OMIŠALJ ON THE ISLAND OF KRK*

The scholarly world was introduced to the early Christian church in Mirine in the Sapan Bay near Omišalj in early 20th century through the works of A. Gnirs and G. Szabo. In midcentury, trial trenches were dug by the Institute for Protection of Monuments, Rijeka. It was sporadically surveyed by archaeologists working in ancient Fulfinum.

The church, which occupies the central position in the complex, belongs to the early type of Christian church which had a cross-shaped ground plan, with a flat back wall, a subelium inscribed in its eastern arm, pastophories, transept, narthex, a tower by its facade and a portico to the south. In spite of all of these particulars there are still many problems concerning this complex: general and particular geographical location; original architectural articulation; its relation to the historical landscape in which it originated, lasted, and underwent many changes; and eventually, its chronology and datation.

In an attempt to solve these problems the author used three parallel approaches whose aims were to survey and protect the entire complex.

The first approach offers a global historical genesis of those settlements which show continuity of life in the north-western part of the Island of Krk on which the early Christian complex in Mirine originated and endured.

These are Omišalj - whose chronology ranges from prehistoric hillfort, over an ancient satellite settlement to a mediaeval town, and Fulfinum - a classical ancient town and municipium, a newly designed town in the Sapan Bay. To date, a poorly known ancient and early mediaeval component of the historical continuity of the Omišalj hillfort has been stressed as well as the rival parallelism of ancient municipiums on the Island of Krk: that of Curicum and Fulfinum which might have been reflected in the process of the formation of their early Christian communes.

Protective research works carried out by RRI in 1993 included relevant parts of the nave and portico facing the Sapan Bay. At the same time, church walls and the area of nearby ancient Fulfinum were surveyed.

Special attention was paid to the interior behind the facade wall where graves and a part of a lime-kiln from the beginning of ancient Fulfinum were discovered. At this time trenches which were made 50 years prior were revised to define articulation of the church interior.

Foundations which were discovered opposite the groove on the northern wall (the base of a pillar) show that the church had a nave and two aisles. On the basis of those grooves left by the arcades the author concluded that the original church interior was in a later phase divided by arcades in three parts. This adaptation, however, may be considered as a completely independent phase when the entire complex was fortified. The impression is strengthened by meticulously

built-in openings for windows along the longitudinal walls of the church atrium.

Research on the eastern arm of the church have only just started on the groundplan projection of the triumphal arch. The wall foundations, which were found, suggest that any solution might be possible for the triumphal arch including a "classical" one. This impressive arch, with a 9 m span, rests on a pillar and a massive column which were statically reinforced by a console. The central part of the transept might have been separated from the eastern arm of the church by a wall into which a triumphal arch of modest dimensions with a door leading behind subselium was made. Although there were also separate pastoforias, subselium may have preserved its function. The portico and the building whose ground floor was connected to the nartex and to the south with the area outside the church (which can be defined as a belltower, and in one phase even a "mausoleum"), have been researched. Although the soil was rather eroded it was possible to reconstruct the rhythm of the arcades, the architecture and the appearance of the entire portico owing to vague traces of foundation architecture on the bed rock, and marks of the roof construction on the southern perimetral wall.

Multidisciplinary research of the church complex - a one time center of spiritual life and ancient civilization - started in 1993. The aim of the research is to establish its future which hopefully is a multi-purpose ambience of cultural (material and spiritual) activity, which would counterbalance the destruction and the attempt to sacrifice it to "gods of energy" surrounding it. This is the reason for the necessity to continuously conserve and preserve the activity of this monument and why it is so strongly stressed. So a large number of suggestions, ideal reconstructions of architectonic elements, segments and wholes should be taken as "working material" which will be completed by further research, and when fully defined, become a nucleus of the final project.

Together with the first phase of field work, this paper presents some introductory observations concerning the typology of churches with inscribed crosses to which the Mirine church belongs and their acceptance, indirectly, from the East through Ambrosiano-Milanese as *terminus post quem* Ravenatian and Aquileian-Istrian building practices, that is, historical, political and religious influences. The possible existence of early Christian monastic enclaves in this area has also been researched.

